

KONRAD GRACZYK
DOKTORANT, UNIWERSYTET ŚLĄSKI W KATOWICACH
ORCID: 0000-0002-0991-2036

„Przestępstwa wrześnieowe” w orzecznictwie Sądu Specjalnego w Katowicach (Sondergericht Kattowitz). Część I: przestępstwa przeciwko życiu¹

1. Wprowadzenie; 2. Wyroki Sądu Specjalnego w Bydgoszczy; 3. Zachowana dokumentacja i pytania badawcze; 4. Tło wydarzeń: sytuacja na górnośląskim teatrze wojennym w 1939 r.; 5. Sprawy rozpatrywane przez Sąd Specjalny w Katowicach. Przestępstwa przeciwko życiu; 6. Podsumowanie.

1

Terminu „przestępstwa wrześnieowe” autorzy niemieccy i polscy używali na określenie czynów popełnionych na tle narodowościowym przez Polaków wobec Niemców w pierwszych dniach po ataku III Rzeszy na Polskę². Osądzenie tych czynów było podstawowym i najważniejszym zadaniem utworzonych przez Niemców jeszcze podczas kampanii wrześnieowej 1939 r. sądów specjalnych.

Orzecznictwo w tych sprawach kojarzone jest przede wszystkim z działalnością sądów specjalnych w Bydgoszczy (Sondergericht Bromberg), Poznaniu (Sondergericht Posen) oraz Łodzi (Sondergericht Litzmannstadt)³. Wśród nich najgorszą

¹ Artykuł został opracowany w ramach projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, Polska (2017/27/N/HS5/00423). Autor składa serdeczne podziękowania za okazaną życzliwość i cenne konsultacje drowi hab. Grzegorzowi Bębnikowi oraz Bartłomiejowi Warzesze, pracownikom Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach.

² Zob. D. Majer, „Fremdvölkische“ im Dritten Reich. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Rechtssetzung und Rechtspraxis in Verwaltung und Justiz unter besonderer Berücksichtigung der eingegliederten Ostgebiete und des Generalgouvernements, Boppard am Rhein 1981, s. 735; E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970, s. 261; G. Hütt, *Urteile des Sondergerichts Kalisch und der Richter Ferdinand Trümper aus Duderstadt*, Norderstedt 2015, s. 75; M. Becker, *Mitstreiter in Volkstumskampf. Deutsche Justiz in den eingegliederten Ostgebieten 1939–1945*, München 2014, s. 185–189; *Pro memoria (1941–1944). Raporty Departamentu Informacji Delegatury Rządu RP na Kraj o zbrodniach na narodzie polskim*, oprac. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 2005, s. 200, 222–223.

³ D. Majer, *op. cit.*; M. Becker, *op. cit.*, s. 185.

sławę zyskał sąd bydgoski, który w okresie pierwszych dziesięciu miesięcy funkcjonowania wielokrotnie – głównie właśnie w sprawach o „wypadki wrześniowe” – orzekał najsurowsze kary. Orzecznictwo to, w większości przypadków stanowiące zbrodnie sądowe⁴, stanowiło pochodną tzw. bydgoskiej krwawej niedzieli. Co do tego wydarzenia funkcjonują dwie odmienne narracje: większość historyków polskich twierdzi, że 3 i 4 września 1939 r. ludność narodowości niemieckiej strzelała do wycofujących się polskich żołnierzy, natomiast historycy niemieccy piszą o masakrze ludności niemieckiej przy braku prowokacji z jej strony⁵. Ostatnia praca Włodzimierza Jastrzębskiego dowodzi, że wydarzenia bydgoskie były klasycznym pogromem na Niemcach⁶.

2

Po zajęciu Bydgoszczy przez Wehrmacht i przeprowadzonych działaniach odwetowych na Polakach, pozostali przy życiu byli pociągani do odpowiedzialności karnej na podstawie przepisów niemieckiego prawa karnego. Według Edmunda Zarzyckiego⁷ na 545 oskarżonych o „przestępstwa wrześniowe”, polegające przede wszystkim na mordzie, uszkodzeniu ciała, naruszeniu spokoju publicznego, wymuszeniu, groźbie, kradzieży i rabunku, bydgoski sąd specjalny skazał na karę śmierci 243 osoby⁸, zaś wobec 182 orzekł kary łagodniejsze. Nieco inne dane statystyczne podał Gerd Weckbecker, według którego w sprawach o „delikty wrześniowe” oskarżono 557 osób, spośród których 225 skazano na najwyższy wymiar kary, 98 na karę ciężkiego więzienia (względnie zaostrożonego obozu karnego), 99 na karę więzienia (względnie obozu karnego), 96 uniewinniono, a wobec 39 oskarżo-

⁴ T. Chinciński, P. Machcewicz, *Wokół wydarzeń bydgoskich z 3–4 września 1939 roku*, [w:] *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008, s. 10; E. Zarzycki, *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939–1945*, Warszawa–Poznań 1987, s. 6–15.

⁵ T. Chinciński, P. Machcewicz, *op. cit.*, s. 8.

⁶ Zob. W. Jastrzębski, *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010, s. 97–167.

⁷ E. Zarzycki, *op. cit.*, s. 47.

⁸ Witold Kulesza przytacza dane, z których wynika, że liczba wyroków śmierci wydanych przez niemieckie sądy w latach 1933–1945, jak też tylko w okresie II wojny światowej, wielokrotnie przewyższała liczbę wyroków śmierci wydanych przez niemieckie sądy cywilne i wojskowe w okresie I wojny światowej. Sądy niemieckie od 1933 do 1941 r. wydały bowiem w sumie 2 tys. wyroków śmierci, zaś w latach następnych do końca wojny – 30 tys. takich orzeczeń. Tymczasem podczas I wojny światowej sądy wydały łącznie 291 wyroków śmierci, zob. W. Kulesza, *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*, Łódź 2013, s. 29.

nych sprawę załatwiono w inny sposób (brak rozprawy głównej lub umorzenie). Badania obu autorów dowodzą, że kary orzekane w tej grupie postępowań były drakońskie. Wynikało to z zastosowanej w większości przypadków konstrukcji prawnej rozszerzonego współsprawstwa w morderstwie. Kwalifikacja ta bazowała na wykładni rozszerzającej i ekstremalnie szerokim subiektywnym pojęciu sprawcy i po raz pierwszy została zastosowana przez bawarskie sądy ludowe orzekające w latach 1918–1924 w związku ze stanami wyjątkowymi⁹. Według orzecznictwa Sądu Rzeszy do skazania wystarczyło fizyczne lub duchowe współdziałanie (*körperliche oder geistige Mitwirkung*) w jakikolwiek sposób¹⁰. Sąd Specjalny w Bydgoszczy stanął na stanowisku, że sprawcą był każdy, kto wystąpienia przeciwko folksdojczom akceptował lub „ujawnił wolę wyniszczenia Niemczyzny”¹¹. W wyrokach odwoływano się do „powszechnej wiedzy”, będącej w istocie twierdzeniami niemieckiej propagandy o tym, że władze polskie od dawna dążyły do wyniszczenia mniejszości niemieckiej w Polsce. W oparciu o to przypisywano Polakom działanie w porozumieniu w celu „wyniszczenia Niemczyzny”. Skazywano więc nie tylko bezpośrednich sprawców, nie bacząc na stan wyższej konieczności czy wydany rozkaz, ale także osoby wskazujące miejsce ukrywania się folksdojczów polskim żołnierzom, biorące udział w przeszukaniu lub będące po prostu świadkami jakichś działań osób trzecich¹². Co kuriozalne, skazywano za mord nawet w przypadkach, gdy do śmierci folksdojczka nie doszło¹³.

Orzecznictwo pozostałych sądów specjalnych utworzonych przez Niemców na ziemiach polskich nie osiągnęło poziomu surowości sądu bydgoskiego, co nie oznacza jednak, że nie sięgano w nich po karę śmierci¹⁴. Przykład podany przez Jana Waszczyńskiego, badającego orzecznictwo łódzkiego sądu specjalnego, dowodzi, że również w innych sądach dopuszczano się skazań nieadekwatnych do ustalonego stanu faktycznego. Opisał on sprawę wdarcia się do niemieckiego mieszkania 1 września 1939 r. w Bełchatowie i pobicia właścicieli. Sprawcę skazano na karę 15 lat zaostrego obozu karnego, mimo że nie brał on udziału w pobiciu Niemców, a „jedynie stłukł w ich mieszkaniu lampę”¹⁵.

⁹ G. Weckbecker, *Zwischen Freispruch und Todesstrafe. Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt/Main und Bromberg*, Baden-Baden 1998, s. 451, 491.

¹⁰ M. Becker, *op. cit.*, s. 185–186.

¹¹ G. Weckbecker, *op. cit.*, s. 500.

¹² E. Zarzycki, *op. cit.*, s. 59–60.

¹³ G. Weckbecker, *op. cit.*, s. 500–503.

¹⁴ M. Becker, *op. cit.*, s. 186.

¹⁵ J. Waszczyński, *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi (1939–1945)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1972, t. XXIV, s. 86.

3

Ustalenia E. Zarzyckiego i G. Weckbeckera dają asumpt do postawienia pytania o traktowanie „przestępstw wrześniowych” przez Sąd Specjalny w Katowicach. W szczególności chodzi o potwierdzenie bądź zaprzeczenie prawidłowości widocznym w drastycznych procesach bydgoskich: że przestępstwa wrześniowe były osądzone nie tylko w 1939 i 1940 r., lecz także latach późniejszych, że stosowano konstrukcję prawną współsprawstwa rozszerzonego, że do „deliktów wrześniowych” dochodziło w związku ze strzelaninami. Trzeba zwrócić uwagę na podobny los, a także do pewnego stopnia podobną charakterystykę etniczną terytoriów stanowiących właściwość miejscową obu sądów: rejencje bydgoska i katowicka zostały utworzone z przedwojennych obszarów pogranicznych, zamieszkiwanych przez Polaków i Niemców. Zarówno Prusy Zachodnie, jak i Górny Śląsk zostały włączone do Rzeszy i stanowiły tzw. wcielone obszary wschodnie (*eingegliederte Ostgebiete*).

Spuścizna Sądu Specjalnego w Katowicach przechowywana w Archiwum Państwowym w Katowicach – pod względem ilościowym i jakościowym będąca jedną z lepiej zachowanych na ziemiach polskich – pozbawiona jest spraw zarejestrowanych w 1939 r. Los tej części akt nie jest znany. Należy przypuszczać, że w ramach przygotowań do ewakuacji zostały wywiezione w głąb Niemiec¹⁶, gdzie być może uległy zniszczeniu. Resortowe wytyczne nakazywały bowiem najpierw wywieźć ważne dokumenty, maszyny do pisania i inwentarz. W efekcie np. z pomorskich sądów ewakuowano akta tajne i dotyczące spraw politycznych, w tym tzw. przestępstw wrześniowych¹⁷. W archiwach berlińskich – Archiwum Federalnym w Berlinie-Lichterfelde oraz Tajnym Archiwum Państwowym Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie-Dahlem – odnaleziono duplikaty kilku wyroków Sondergericht Kattowitz z 1939 r. oraz sprawozdania statystyczne za ten okres. Żaden z tych wyroków nie pozwala na zakwalifikowanie sprawy jako „przestępstwa wrześniowego” (Maximilian Becker pojęciem tym objął również sprawy przeciwko członkom śląskich związków powstańców, które jednak trzeba omówić w osobnym opracowaniu). Wyroki te – choć obejmowały czyny popełnione we wrześniu 1939 r. – nie dotyczyły przestępstw o charakterze wystąpienia Polaka przeciwko Niemcowi z powodów narodowościowych w okresie walk prowadzonych na Górnym Śląsku.

Tylko sprawozdania statystyczne orzeczonych kar umożliwiając stwierdzenie, że w początkowym okresie funkcjonowania orzecznictwo katowickiego sądu znaczą-

¹⁶ K. Graczyk, *Ewakuacja Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz) w świetle raportów urzędnika bielskiej prokuratury z 1945 roku*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2017, nr 14, s. 149–150.

¹⁷ M. Becker, *op. cit.*, s. 252–253.

co różniło się od sądu bydgoskiego. Sondergericht Kattowitz w 1939 r. wydał tylko dwa wyroki śmierci¹⁸, z czego jeden bez wątplenia dotyczył czynu natury kryminalnej – mordu na ciężarnej motywowanego chęcią ukrycia faktu współżycia pozamałżeńskiego¹⁹. Również łączna liczba 149 spraw osądzonych przez sąd katowicki w 1939 r. znacznie ustępuje samej liczbie kar śmierci orzeczonych w tym okresie przez bydgoski sąd specjalny.

Brak akt spraw wytworzonych w 1939 r. nie uniemożliwia przeprowadzenia analizy orzecznictwa katowickiego sądu specjalnego odnośnie do przestępstw wrześniowych. Doszukano się bowiem tego rodzaju czynów w kilkudziesięciu sprawach osądzonych przez Sondergericht Kattowitz w okresie późniejszym. W tym zakresie zachodzi podobieństwo do orzeczeń sądu bydgoskiego, w którym także wyrokowano w sprawach deliktów wrześniowych w roku 1940 i następnym. W obu przypadkach wynikało to z tułaczki wojennej pokrzywdzonych, sprawców lub świadków, a niekiedy także zjawiska, które można określić jako nawracającą pamięć, której efektem było pisanie donosów na policję w związku z wydarzeniami sprzed dwóch i więcej lat. Postawione pytania badawcze wymagają stosunkowo szczegółowego omówienia przede wszystkim postępowania dowodowego przeprowadzonego przed sądem.

W spuściznie Sądu Specjalnego w Katowicach doszukano się 23 spraw karnych²⁰, które można zakwalifikować do kategorii „przestępstw wrześniowych”.

¹⁸ Bundesarchiv Berlin, zespół nr R 3001, „Reichsjustizministerium” [Ministerstwo Sprawiedliwości Rzeszy] (dalej: BA, R 3001), sygn. 9803/7/2, k. 193, *Übersicht über die Tätigkeit der Staatsanwaltschaft bei dem Sondergericht in Kattowitz für die Zeit vom 11.12.1939 bis 31.12.1939* [Przegląd działalności prokuratury przy sądzie specjalnym w Katowicach za czas od 11 grudnia 1939 r. do 31 grudnia 1939 r.].

¹⁹ BA, R 3001, sygn. 111870, k. 7–9, *Urteil in der Strafsache gegen Roman Witas vom 15. Dezember 1939* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Romanowi Witasowi z 15 grudnia 1939 r.].

²⁰ Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej: APK), „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1193, k. 124–140, *Urteil in der Strafsache gegen Alexander Szczur und Andere vom 3. Juli 1942* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Aleksandrowi Szczurowi i innym z 3 lipca 1942 r.]; sygn. 345, k. 206–211, *Urteil in der Strafsache gegen Johann Janicki vom 24. November 1942* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Johannowi Janickiemu z 24 listopada 1942 r.]; sygn. 1060, k. 224–233, *Urteil in der Strafsache gegen Franz Präg und Erwin Cwielong vom 25. September 1941* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Franzowi Prägowi i Erwinowi Cwielongowi z 25 września 1941 r.]; sygn. 495, k. 238–248, *Urteil in der Strafsache gegen Nikolaus Ledwon vom 19. Februar 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Nikolausowi Ledwonowi z 19 lutego 1943 r.]; sygn. 482, k. 201–207, *Urteil in der Strafsache gegen Josef Bury vom 13. Mai 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Josefowi Buremu z 13 maja 1943 r.]; sygn. 1417, k. 51–54, *Urteil in der Strafsache gegen Franz Maselik vom 6. August 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Franzowi Maselikowi z 6 sierpnia 1943 r.]; sygn. 1435, k. 187–195, *Urteil in der Strafsache gegen Nikolaus Rzychon und Andere vom 28. Oktober 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Nikolausowi Rzychonowi i innym z 28 października 1943 r.]; sygn. 302, k. 104–110, *Urteil in der Strafsache gegen Josef Gora vom 5. März 1942* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Józefowi Górze z 5 marca 1942 r.]; sygn. 620, k. 145–150,

Sprawy te były załatwiane sądownie w latach 1941–1944. Wobec 10 mężczyzn orzeczono w nich karę śmierci. Połowę podsądnych uniewinniono. Dość specyficznie przedstawia się zagadnienie narodowości oskarżonych. Wedle stanu faktycznego na dzień wyrokowania było wśród nich tylko pięciu Polaków²¹, właściwie wszyscy pozostali byli folksdojczami²².

Urteil in der Strafsache gegen Josef Filio vom 22. September 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Josefowi Filio z 22 września 1943 r.]; sygn. 1429, k. 110–116, *Urteil in der Strafsache gegen August Sych vom 26. Oktober 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Augustowi Sychowi z 26 października 1943 r.]; sygn. 2304, k. 119–124, *Urteil in der Strafsache gegen Edmund Mikołajczyk vom 18. März 1944* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Edmundowi Mikołajczykowi z 18 marca 1944 r.]; sygn. 537, k. 154–156, *Urteil in der Strafsache gegen Josef Latka vom 10. Februar 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Josefowi Latka z 10 lutego 1943 r.]; sygn. 1419, k. 53–56, *Urteil in der Strafsache gegen Teofil Ochojski vom 25. August 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Teofilowi Ochojskiemu z 25 sierpnia 1943 r.]; sygn. 1155, k. 36–42, *Urteil in der Strafsache gegen Petronella Drewniok vom 30. Juli 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Petronelli Drewniok z 30 lipca 1943 r.]; sygn. 1155, k. 94–102, *Urteil in der Strafsache gegen Marian Tulak vom 22. April 1942* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Marianowi Tułakowi z 22 kwietnia 1942 r.]; sygn. 1000, k. 114–118, *Urteil in der Strafsache gegen Franz Palka vom 27. März 1941* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Franzowi Palce z 27 marca 1941 r.]; sygn. 1151, k. 308–313, *Urteil in der Strafsache gegen Franziszek Duda und Witold Skalski vom 15. Juli 1942* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Franciszkowi Dudzie i Witoldowi Skalskiemu z 15 lipca 1942 r.]; sygn. 1422, k. 71–75, *Urteil in der Strafsache gegen Richard Rother vom 4. September 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Richardowi Rotherowi z 4 września 1943 r.]; sygn. 1603, k. 111–113, *Urteil in der Strafsache gegen Stanislaus Rzepus vom 6. August 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Stanisławowi Rzepusowi z 6 sierpnia 1943 r.]; sygn. 2010, k. 110–113, *Urteil in der Strafsache gegen Paul Jeziorowski und Oskar Schindler vom 5. April 1944* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Paulowi Jeziorowskiemu i Oskarowi Schindlerowi z 5 kwietnia 1944 r.]; BA, R 3001, sygn. 160763, k. 6–7, *Urteil in der Strafsache gegen Ignatz Tynior vom 23. Juni 1942* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Ignacemu Tyniorowi z 23 czerwca 1942 r.]; R 3001, sygn. 123276, k. 13–16, *Urteil in der Strafsache gegen Emanuel Smaczny vom 30. April 1941* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Emanuelowi Smacznemu z 30 kwietnia 1941 r.]; R 3001, sygn. 162636, k. 24–26, *Urteil in der Strafsache gegen Theodor Wichary und Andere vom 6. August 1943* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Theodorowi Wicharemu i innym z 6 sierpnia 1943 r.]. Nie uwzględniono sprawy Alexandra Feluxa, skazanego 3 grudnia 1940 r. przez Sąd Specjalny w Katowicach na karę śmierci w sprawie prowadzonej pod sygnaturą 12 KLs 130/40 (APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 130), który to wyrok na skutek wznowienia postępowania został uchylony, a w ponownym przewodzie przed izbą karną Sądu Krajowego w Cieszynie 28 czerwca 1943 r. oskarżonego uniewinniono.

²¹ Józef Góra (APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 302, k. 104–110, *Urteil in der Strafsache gegen Josef Gora...*), Franciszek Duda oraz Witold Skalski (APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1151, k. 308–313, *Urteil in der Strafsache gegen Franziszek Duda und Witold Skalski vom 15. Juli 1942...*), Marian Tułak (APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1155, k. 94–102, *Urteil in der Strafsache gegen Marian Tulak vom 22. April 1942...*), którzy byli żołnierzami Wojska Polskiego podczas wojny obronnej 1939 r., a także Ignacy Tynior (BA, R 3001, sygn. 160763, k. 6–7, *Urteil in der Strafsache gegen Ignatz Tynior vom 23. Juni 1942...*).

²² Według ustaleń sądu specjalnego Alexander Szczur był narodowości ukraińskiej. Trzeba pamiętać, że omówione sprawy karne toczyły się nie bezpośrednio po kampanii wrześniowej,

Tabela 1. „Przestępstwa wrześniowe” w orzecznictwie Sondergericht Kattowitz.

	Przestępstwa przeciwko zdrowiu	Przestępstwa przeciwko wolności	Przestępstwa przeciwko życiu	Ogółem
Oskarżonych	20	6	12	38
Uniewinnionych	8	2	9	19
Skazanych (w tym na karę śmierci)	12 (6)	4 (1)	3 (3)	19 (10)

Źródło: opracowanie własne.

Zarzuty stawiane w powyższych sprawach najczęściej dotyczyły znęcania się (maltretowania) nad członkami Freikorpsu, uszkodzenia ciała, usiłowania zabójstwa lub mordu na Niemcach. Według aktów oskarżenia zarzuconych czynów dopuszczono się przede wszystkim tam, gdzie miały miejsce walki polsko-niemieckie – w Michałkowicach oraz Wyrach. Z walkami o kopalnię w Michałkowicach miały również związek przestępstwa popełnione w Katowicach, Królewskiej Hucie i Mysłowicach.

4

Ze względu na fakt, że tłem dla orzecznictwa w sprawach „przestępstw wrześniowych” były wydarzenia o charakterze militarnym, niezbędne jest przedstawienie w zarysie problematyki sytuacji na górnośląskim teatrze wojennym, w szczególności walk w Michałkowicach i między Mikołowem a Pszczyną.

Obrona Górnego Śląska przed nacierającym Wehrmachtem była zadaniem Armii „Kraków” dowodzonej przez gen. bryg. Antoniego Szyllinga. W jej ramach wiodącą rolę wyznaczono dowodzonej przez gen. bryg. Jana Jagmin-Sadowskiego Grupie Operacyjnej „Śląsk”. Z powodu przygniatającej przewagi nieprzyjaciela na tym odcinku frontu (Armia „Kraków” liczyła pięć wielkich jednostek piechoty, jedną brygadę górską Korpusu Ochrony Pogranicza, Krakowską Brygadę Kawalerii oraz 10. brygadę kawalerii zmotoryzowanej, natomiast atakujące jej pozycje niemieckie 14. Armia i część 10. Armii – jedenaście wielkich jednostek, w tym dwie dywizje pancerne i trzy lekkie), położenie Armii „Kraków” już 2 września

lecz w latach następnych, w okresie stosowania przez Niemców polityki narodowościowej. Na Górnym Śląsku jeszcze przed wojną sytuacja była specyficzna – z przenikaniem się języków, narodowości i kultur. Wpisy na wprowadzoną tam w 1941 r. Niemiecką Listę Narodową były masowe. Wcześniej – pod koniec 1939 r. – około 95% mieszkańców przedwojennego województwa śląskiego opowiedziało się za niemieckością, zob. R. Kaczmarek, *Górny Śląsk podczas II wojny światowej*, Katowice 2004, s. 192; B. Musiał, *Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6), s. 28.

1939 r. stawało się krytyczne i wieczorem tego dnia podjęto decyzję o wycofaniu się ze Śląska, zaś odwrót przeprowadzono w nocy, co zaskoczyło Niemców²³.

Na obszarze Górnego Śląska wojna rozpoczęła się najwcześniej: przeniknięciem przez granicę dywersantów, członków Freikorps Ebbinghaus. Oddział ten składał się z uchodźców z województwa śląskiego oraz dezertersów z Wojska Polskiego²⁴. Granicę przekroczyli 1 września 1939 r. o godz. 3.00 na hasło „Sokół”²⁵, zaś ich zadaniem była ochrona urządzeń przemysłowych przed zniszczeniem przez Polaków²⁶. Około godz. 5.00 freikorzyści dowodzeni przez Wilhelma Pisarskiego²⁷ opanowali kopalnię „Michał” w Michałkowicach (obecnie część Siemianowic Śląskich)²⁸. Oddział Pisarskiego liczył według różnych szacunków od 60 do 200 ludzi²⁹. Ich uzbrojenie stanowiły cztery ciężkie i osiem lekkich karabinów maszynowych, pistolety maszynowe, pałki oraz granaty ręczne. Kopalnia została zajęta właściwie z marszu, a celem dywersantów stało się utrzymanie zajętego obiektu. Zmobilizowana samoobrona, składająca się przede wszystkim z powstańców śląskich i licząca około 300 osób, z braku środków ograniczyła się do blokowania kopalni. Nie powiodło się natarcie przeprowadzone po kilku godzinach z udziałem plutonu motorowego Policji Województwa Śląskiego oraz plutonu Wojska Polskiego³⁰. Pozycje niemieckie zostały przełamane dopiero po nadejściu batalionu z 75. pułku piechoty i użyciu armatek przeciwpancernych³¹, przyczyniło się do tego także rozprężenie po śmierci dowódcy oddziału Freikorpsu Pisarskiego oraz wyczerpanie się amunicji³². Dywersanci zostali

²³ R. Kaczmarek, *op. cit.*, s. 30–32; W. Steblik, *Armia „Kraków” 1939*, Warszawa 1975, s. 112; L. Moczulski, *Wojna polska 1939*, Warszawa 2009, s. 641, 643–646, 657, 671.

²⁴ G. Bębniak, *Walki o kopalnię „Michał” w 1939 r. – próba nowego spojrzenia*, „Siemianowicki Rocznik Muzealny” 2007, nr 6, s. 124–125.

²⁵ B. Warzecha, *Niemieckie formacje nieregularne w kampanii na polskim Górnym Śląsku. Problem V kolumny*, [w:] *Wrzesień 1939 na Górnym Śląsku*, red. G. Bębniak, Katowice–Kraków 2008, s. 91.

²⁶ G. Bębniak, *Walki o kopalnię...*, s. 125.

²⁷ G. Bębniak, *Sokoły kapitana Ebbinghause. Sonderformation Ebbinghaus w działaniach wojennych na Górnym Śląsku w 1939 r.*, Katowice–Kraków 2014, s. 348–351.

²⁸ L. Moczulski, *op. cit.*, s. 624.

²⁹ G. Bębniak, *Sokoły...*, s. 351–352.

³⁰ S. Rzepus, *Opis walk Związku Powstańców Śląskich w roku 1939 z „freikorpsem” w Michałkowicach*, „Zaranie Śląskie” 1962, z. 3, s. 655–656.

³¹ J. Przemsza-Zieliński, *Księga wrzesniowej chwały pułków śląskich*, t. I, Katowice 1989, s. 191.

³² G. Bębniak, *Sokoły...*, s. 353.

wzięci do niewoli, ukrywający się byli jednak znajdowani również następnego dnia. Wykryci przez uzbrojonych powstańców byli jakoby rozstrzeliwani na miejscu³³.

Walki istotne z punktu widzenia wrześniowego orzecznictwa sądu specjalnego miały również miejsce między Mikołowem a Pszczyną, na pozycji Śmiłowice–Mikołów–Wyry. Pozycja ta została obsadzona m.in. przez oddziały 73. pułku piechoty³⁴. Rejon ten stanowił część terenu operacyjnego VIII Korpusu Armijnego gen. Ernsta Buscha, który Niemcy chcieli wykorzystać do obejścia od południa okręgu przemysłowego³⁵. Niemiecki 49. pułk piechoty³⁶ po zajęciu Orzesza skierował się na Gostyń, leżącą na południowy zachód od Wyr. Pod naciskiem Wehrmachtu oddziały polskie zaczęły się wycofywać, co zaowocowało mylnym meldunkiem o tym, że nieprzyjaciel osiągnął zachodni skraj lasu Wyry i kieruje się na Żwaków. Doszło do tego istotnie, ale dzień później – 2 września 1939 r. W nocy na skutek przesadzonego raportu w rejon Tychów ściągnięto odwodowe bataliony 23. Górnośląskiej Dywizji Piechoty, m.in. II i III batalion 73. pułku piechoty. W lasach wyrskich między Gostynią a Żwakowem toczyły się zacięte walki. O godz. 15.00 nieprzyjaciel wkroczył do Wyr, a o godz. 16.00 jego rozpoznanie podeszło pod Kolonię Wojewódzką w Mikołowie. W odpowiedzi na postępy Niemców dowódca GO „Śląsk” gen. Jagmin-Sadowski polecił jednemu batalionowi odwodowemu – II batalionowi 73. pułku piechoty – odrzucić nieprzyjaciela i przywrócić pierwotne położenie pod Wyrami. Zadanie to realizowały 4., 5., i 6. kompania oraz kompania ckm. W trakcie walk zginął od odłamka pocisku artyleryjskiego dowódca batalionu podpułkownik Władysław Kielbasa. Wojska niemieckie wycofały się pod naporem Polaków. Ciężkie boje toczyły się w zabudowaniach kopalni w Wyrach, gdzie doszło do walki wręcz. Wówczas podporucznik Józef Góra, dowodzący III plutonem w składzie 4. kompanii II batalionu 73. pułku piechoty, poderwał swoich

³³ APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1429, k. 10–12, *Vernehmungsprotokoll vom 18. Juni 1943* [Protokół przesłuchania z 18 czerwca 1943 r.]. Świadek Stefan Opeldus opisał rozstrzelanie przez Stanisława Rzepusa, Mikołaja Rzychonia i Leopolda Drendę czterech lub pięciu freikorzystów. Opisał również znęcanie się nad wziętymi do niewoli freikorzystami przez Ignacego Tyniora. Z jednej strony według własnego oświadczenia był on naocznym świadkiem walki o kopalnię w Michałkowicach, z drugiej zaś – darzył nienawiścią powstańców śląskich ze względu na śmierć brata. Pod koniec przesłuchania wyraźnie zazaczył, że jego zeznania są prawdziwe i niemotywowane zemstą.

³⁴ W. Steblik, *op. cit.*, s. 117.

³⁵ L. Moczulski, *op. cit.*, s. 626.

³⁶ Jan Przemsza-Zieliński (*Śląski front '39. Obrona Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego we wrześniu 1939 roku*, Sosnowiec 1999, s. 128) lokuje w tym miejscu 48. pułk piechoty pochodzący z Brandenburgii, który w kampanii wrześniowej atakował Mławę.

żołnierzy i uderzył od zachodu na Wyry. Wzięto do niewoli kilkunastu niemieckich żołnierzy³⁷. W związku ze śmiercią niemieckiego żołnierza pod Wyrami, Góra zostanie później oskarżony przed Sądem Specjalnym w Katowicach.

W pozostałych sprawach zarzuty zakładały popełnienie przestępstw w Goduli (obecnie dzielnica Rudy Śląskiej), Maciejkowicach (obecnie dzielnica Chorzowa), Chorzowie-Batorym, Bielszowicach (obecnie dzielnica Rudy Śląskiej), Chrzanowie, Orzegowie (obecnie dzielnica Rudy Śląskiej), Chorzowie oraz Mysłowicach. Dwa ostatnie z wymienionych miały związek z wydarzeniami w Michałkowicach i transportowaniem wziętych do niewoli członków Freikorpsu.

5

Poza sprawą kpt. Mariana Tułaka³⁸ przeanalizowano pięć innych spraw. Dotyczyły one rozstrzelania jeńców wojennych w Mysłowicach przez powstańców śląskich (dwie sprawy), usiłowania zabójstwa i uszkodzenia ciała byłego posła niemieckiego do Sejmu Śląskiego, rozstrzelania żołnierza polskiego narodowości niemieckiej przez dowódcę oraz dobiecia rannego niemieckiego żołnierza pod Wyrami strzałem z pistoletu.

Według ustaleń Grzegorza Bębniaka, część z wziętych do niewoli członków Freikorpsu została przetransportowana do Mysłowic i osadzona w więzieniu. W nocy z 2 na 3 września 1939 r. miasto opuściło wojsko, policja i administracja, pozostali jedynie niektórzy strażnicy więzienni. Administracyjna próżnia została zapełniona przez członków Związku Powstańców Śląskich oraz Związku Peowiaków, którzy zorganizowali straż obywatelską. 3 września powstańcy zjawili się w mysłowickim więzieniu i wyszukiwali więźniów walczących we Freikorpsie. Zidentyfikowano tożsamość 16 lub 17 mężczyzn, którzy zostali wyprowadzeni pod eskortą z więzienia w kierunku Sosnowca. Droga wiodła obok mysłowickiego parku zamkowego przez dawną hałdę. Członkowie eskorty puścili przodem więźniów, a następnie otworzyli do nich ogień, strzelając w plecy. Zwłoki zabitych były następnie grzebane w dołach i zagłębieniach poeksploatacyjnych³⁹.

W związku z rozstrzelaniem freikorzystów w Mysłowicach toczyły się przed sądem specjalnym dwie sprawy. W pierwszej o mord z wykorzystaniem broni palnej oskarżono Alexandra Szczura, Romana Knapka, Romana Kalischa, Stanisława

³⁷ J. Przemsza-Zieliński, *Księga wrześniowej chwały...*, t. I, s. 120–138.

³⁸ Czyn zarzucony kpt. Marianowi Tułakowi miał charakter przestępstwa przeciwko życiu, jednak ze względu na funkcjonalny związek z uprzednim pozbawieniem wolności zostanie omówiony w II części opracowania (w kolejnym tomie „Studiów z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”), poświęconej przestępstwom przeciwko wolności.

³⁹ G. Bębniak, *Sokoły...*, s. 424–428.

Gadomskiego⁴⁰, Stanisława Bazana, Jana Jaworskiego oraz Adolfa Macioszka⁴¹. W drugiej natomiast ten sam czyn zarzucono dwudziestodwuletniemu Józefowi Filio z Sosnowca.

Rozprawa przeciwko Szczurowi i towarzyszom trwała ponad dziewięć godzin. Wynikało to po części z liczby oskarżonych, ale przede wszystkim z konieczności przesłuchania aż 24 świadków. Mimo że większość z protokołów rozpraw przed sądami specjalnymi miała uproszczoną formę – nie wykazywano w nich treści poszczególnych środków dowodowych (a więc nie protokołowano wypowiedzi, lecz jedynie odnotowywano fakt przesłuchania w sprawie) – protokół rozprawy z 3 lipca 1942 r. przeciwko Szczurowi i towarzyszom odzwierciedla przynajmniej wyjaśnienia oskarżonych złożone w odpowiedzi na akt oskarżenia odczytany przez prokuratora. Z protokołu wynika, że bronili się działaniem na rozkaz lub pod groźbą innych osób, wypierali się udziału w eskorcie lub rozstrzeliwaniu albo twierdzili, że nie było ich wówczas na miejscu⁴². Spośród siedmiu oskarżonych na karę śmierci i dożywotniego pozbawienia praw publicznych skazano jedynie Szczura i Knapka, pozostałych uniewinniono. Szczura i Knapka sąd uznał za morderców, nie szczędząc słów na wyrażenie dezaprobaty i obrzydzenia czynem. Pozostałym podsądnym nie udało się w sposób przekonujący udowodnić udziału w zbrodni⁴³.

Udział w mordzie freikorzystów w Mysłowicach zarzucono również Józefowi Filio. Ten jednak przed sądem zaprzeczał obecności na miejscu zbrodni oraz aktywnemu w niej udziałowi. Twierdził, że feralnego dnia do godziny 12.00 był w szkole. Jego wersję obaliły zeznania trzech świadków, którzy niezależnie od siebie widzieli oskarżonego wracającego z kierunku placu sportowego. Z tego wynikało, że podczas rozstrzelania więźniów Filio znajdował się poza budynkiem

⁴⁰ Stanisław Gadomski przed rozprawą był więźniem KL Auschwitz i został z niego przeniesiony 8 maja 1942 r., nieznanne są jego dalsze losy, zob. I. Pająk, *Mieszkańcy Śląska, Podbeskidzia, Zagłębia Dąbrowskiego w KL Auschwitz. Księga pamięci*, t. 1, Katowice 1998, s. 114.

⁴¹ APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1193, k. 124, *Urteil in der Strafsache gegen Alexander Szczura und Andere vom 3. Juli 1942...* Pierwotnie prokurator oskarżył w jednym postępowaniu Szczura, Knapka, Kalischa, i Gadomskiego, w drugim natomiast Bazana, Jaworskiego i Macioszka. Obie sprawy jednak połączono do wspólnego rozpoznania, APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1193, k. 103, *Verhandlungsprotokoll vom 3. Juli 1942* [Protokół rozprawy z 3 lipca 1942 r.]. Irena Pająk (*op. cit.*, s. 207) podaje, że w KL Auschwitz od 26 sierpnia 1942 r. przebywał więzień Adolf Macioszek. Został on najprawdopodobniej przeniesiony z obozu 21 listopada 1944 r. Potwierdzenie tożsamości z osobą oskarżonego Macioszka nie było jednak możliwe ze względu na brak daty urodzenia więźnia.

⁴² APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1193, k. 103–106, *Verhandlungsprotokoll vom 3. Juli 1942...*

⁴³ APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1193, k. 124–140, *Urteil in der Strafsache gegen Alexander Szczur und Andere vom 3. Juli 1942...*

szkoły, w pobliżu miejsca przestępstwa. Natomiast nie było możliwe stwierdzenie, że oskarżony podczas strzelania znajdował się na placu lub że brał udział w egzekucji. Na temat jego późniejszej obecności tamże i wzięcia udziału w grzebaniu zwłok wystąpiły natomiast sprzeczne zeznania świadków. Sąd zrezygnował z ich konfrontacji, ze względu na pewność i kategoryczność sprzecznych wypowiedzi nie miała ona bowiem perspektywy powodzenia. Józefa Filio uniewinniono z braku dowodów⁴⁴.

O usiłowanie mordu i uszkodzenie ciała byłego posła niemieckiego do Sejmu Śląskiego, działacza mniejszości niemieckiej, oskarżono 32-letniego Emanuela Smaczego. Jako oficer rezerwy, w sierpniu 1939 r. w stopniu porucznika został zmobilizowany do 75. pułku piechoty⁴⁵. Był oficerem prowiantowym⁴⁶. W pierwszych dniach wojny ze swoim oddziałem kwaterował w gospodzie w Ochojcu. 2 września 1939 r. przez cały dzień spożywał alkohol i pod koniec dnia był wyraźnie podпиты. Około południa okoliczni mieszkańcy donieśli mu, że w willi niemieckiego posła do Sejmu Śląskiego i przewodniczącego okręgowego Niemieckiego Związku Narodowego (*Deutscher Volksbund*) Josepha Pawlusa jest ukryta broń i że organizują się tam i uzbrajają cywilne osoby. Początkowo oficer usiłował skontaktować się z policją, jednak bezowocnie, ponieważ ta opuściła już miejscowość. Postanowił więc wraz z kilkoma żołnierzami oraz milicją utworzoną przez powstańców śląskich przeszukać willę celem ujawnienia broni. Około godziny 23.00 udał się na miejsce. Podczas przeszukania z odległości dwóch metrów wycelował ze służbowego pistoletu Vis w klatkę piersiową posła i nacisnął spust. Broń odmówiła posłuszeństwa, toteż odłożył ją na stół i głosząc obelgi pod adresem Niemca wielokrotnie bił go pięściami po twarzy i głowie. Groził rozstrzelaniem i powieszeniem. Podczas trzygodzinnego przeszukania uszkodzono meble, a jako „materiał obciążający” ujawniono jedynie książkę o pierwszej wojnie światowej, kajet Niemieckiego Związku Narodowego, stare telegramy z okazji ślubu oraz dziecięcą piszczałkę (*Kinderpfeife*). Broni nie znaleziono. Z domu Niemiec został zabrany na odwach, gdzie po analizie materiału obciążającego odprowadzono go do domu⁴⁷.

⁴⁴ APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 620, k. 145–150, *Urteil in der Strafsache gegen Josef Filio vom 22. September 1943...*

⁴⁵ E. Smaczny nie został wykazany w obsadzie personalnej 75. pułku piechoty sporządzonej przez J. Przemszę-Zielińskiego (*Księga wrześniowej chwały...*, t. I, s. 212–215).

⁴⁶ BA, R 3001, sygn. 123276, k. 20, *Elaboration betr. Todesurteil gegen Emanuel Smaczny* [Opracowanie dot. wyroku śmierci przeciwko Emanuelowi Smaczemu].

⁴⁷ BA, R 3001, sygn. 123276, k. 19–22, *Elaboration...*; k. 4–6, *Anklageschrift vom 22. März 1941*; k. 13–16, *Urteil in der Strafsache gegen Emanuel Smaczny vom 30. April 1941* [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Emanuelowi Smaczemu z 30 kwietnia 1941 r.].

Prokurator zarzucił oskarżonemu dopuszczenie się ciężkiego aktu przemocy z wykorzystaniem broni palnej i kierowanie gróźb pozbawienia zdrowia i życia: że wspólnie i w porozumieniu z osobami uzbrojonymi, którzy zebrali się publicznie, jako ich przywódca popełnił akty przemocy, że usiłował umyślnie i z rozmysłem (*vorsätzlich und mit Überlegung*) zabić innego człowieka oraz że umyślnie znęcał się fizycznie nad innym człowiekiem przy pomocy broni, narażając na niebezpieczeństwo życie i szkodząc zdrowiu, tj. przestępstwo z § 1 rozporządzenia przeciwko przestępcom gwałtownym⁴⁸ w związku z usiłowaniem mordu (§ 211 StGB⁴⁹), niebezpiecznym uszkodzeniem ciała (§ 223, 223a StGB), naruszeniem spokoju publicznego (§ 125 ust. 1 i 2 StGB w związku z § 5 ust. 2 cyfra 2 rozporządzenia prezydenta Rzeszy o ochronie narodu i państwa z 28 lutego 1933 r.⁵⁰). Stan faktyczny sąd ustalił częściowo w oparciu o wyjaśnienia oskarżonego oraz świadectwa sześciu świadków, wśród których znalazł się pokrzywdzony⁵¹. Ich zeznania pozwoliły na obalenie linii obrony oskarżonego, który twierdził, że był w pełni świadomy tego, że pistolet nie był gotowy do strzału. Tymczasem według świadków pistolet wbrew zamiarowi oficera po prostu odmówił posłuszeństwa⁵². Sąd dokonał ingerencji w kwalifikację prawną prokuratury i odrzucił przepis StGB dotyczący naruszenia spokoju publicznego oraz rozporządzenie o ochronie narodu i państwa. Za podstawę prawną wyroku obrał jedynie § 1 rozporządzenia przeciwko przestępcom gwałtownym w związku z usiłowaniem zabójstwa (§ 212 StGB) oraz niebezpiecznym uszkodzeniem ciała (§ 223, 223a StGB). Przede wszystkim sąd zmienił kwalifikację czynu z usiłowania mordu na usiłowanie zabójstwa, w zachowaniu oskarżonego nie dopatrywał się bowiem rozmysłu (*Überlegung*). Uznano, że oskarżony był pod wpływem alkoholu i dlatego, jak też ze względu na poruszenie wywołane całą sytuacją, nie rozważał powodów pchających go do działania. Świadczyło o tym również zachowanie oskarżonego po nieudanym wystrzale (nie ponowił próby). Ponadto sąd nie uznał za udowodnione istnienia publicznego zbiegowiska ludzi, toteż nie przypisał oskarżonemu przestępstwa z § 125 StGB w związku z § 5 ust. 2 cyfra 2 rozporządzenia prezydenta Rzeszy o ochronie narodu i państwa. Emanuela

⁴⁸ *Verordnung gegen Gewaltverbrecher vom 5. Dezember 1939* [Rozporządzenie przeciwko przestępcom gwałtownym z 5 grudnia 1939 r.], RGBl. 1939, s. 2378.

⁴⁹ Strafgesetzbuch – niemiecki kodeks karny.

⁵⁰ BA, R 3001, sygn. 123276, k. 4, *Anklageschrift*... Ostatni przepis przewidywał karę śmierci, dożywotniego ciężkiego więzienia lub kary ciężkiego więzienia do 15 lat m.in. za dopuszczenie się naruszenia spokoju publicznego przy użyciu broni lub w świadomym i chcianym współdziałaniu z innymi uzbrojonymi.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² BA, R 3001, sygn. 123276, k. 16–17, *Urteil*...

Smacznego skazano na karę śmierci i dożywotnie pozbawienie praw publicznych w kwietniu 1941 r.⁵³

O przestępstwo przeciwko życiu żołnierza polskiego narodowości niemieckiej oskarżono dowódcę kompanii zwiadowczej 11. pułku piechoty por. Franciszka Dudę oraz jego podwładnego Witolda Skalskiego. Według aktu oskarżenia ich czyn był ciężkim aktem przemocy popełnionym między Chrzanowem a Krakowem w pierwszych dniach września 1939 r. z użyciem broni palnej wobec Niemca z powodu jego przynależności do narodu niemieckiego, kwalifikowanym z rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r.⁵⁴ Sprawa miała związek z dezercją. Jeszcze przed wybuchem wojny z kompanii por. Dudy uciekł do Niemiec patrol składający się z podoficera i czterech żołnierzy. Ponieważ wszyscy z nich byli Górnoszlązakami, aby zapobiec powtórzeniu się dezercji pozostali „folksdojczce” zostali przydzieleni do innych kompanii⁵⁵. Po niemieckim ataku kompania por. Dudy wycofywała się z Tarnowskich Gór przez Będzin i Chrzanów do Krakowa. Podczas odwrotowego marszu niektórzy żołnierze z powodu bólu nóg pozostawiali w tyle i porzucali swoją broń. Jeden z nich na pytanie dowódcy oświadczył, że pochodzi z Górnego Śląska, toteż por. Duda polecił dwóm żołnierzom (w tym Skalskiemu) niesienie żołnierza ze sobą. Jak czytamy w akcie oskarżenia, na drugi dzień por. Duda miał podjąć decyzję o pozbyciu się żołnierza i strzelić do niego z pistoletu z odległości od 5 do 10 metrów. Na polecenie przełożonego Skalski sprawdził, czy żołnierz jest martwy, jednak okazało się, że jest jedynie ranny w kolano. Por. Duda miał wydać rozkaz „zabicia zdrajcy”, jednak ponieważ nikt nie chciał go wykonać, dowódca jakoby sam podbiegł do rannego, wyrwał z rąk Skalskiego karabin i silnie uderzył poranionego kolbą karabinu, łamiąc ją. Po tym mieli do niego oddać po jednym strzale por. Duda i Skalski. W akcie oskarżenia opisano również inną egzekucję nakazaną przez Dudę i wykonaną strzałem z karabinu przez Skalskiego – wobec żołnierza, którego narodowość nie była jednak znana. W ocenie prokuratora w obu przypadkach Duda i Skalski, działając wspólnie i w porozumieniu, pozbawili życia człowieka w sposób bezprawny, jako że nie wydano wyroku sądowego ani nie zachodziły przesłanki rozstrzelania w trybie doraźnym. W skardze

⁵³ BA, R 3001, syg. 123276, k. 17, *Urteil...*, k. 24, *Elaboration...*

⁵⁴ APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1151, k. 180–184, *Anklageschrift vom 3. Februar 1942* [Akt oskarżenia z 3 lutego 1942 r.].

⁵⁵ APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1151, k. 11, *Vernehmungsprotokoll vom 17. Oktober 1939* [Protokół przesłuchania z 19 października 1939 r.]. Świadek Roman Kaminsky zeznał również, że już przed wojną w jego kompanii za mówienie po niemiecku karano aresztem i biciem, a szczególnie wyróżniał się w tym por. Franciszek Duda, *ibidem*.

zawarto również domniemanie, że drugi z rozstrzelanych żołnierzy był także folksdojczem. Stan faktyczny opisany w akcie oskarżenia zrekonstruowano na podstawie zeznań pięciu świadków – przede wszystkim żołnierzy Wojska Polskiego we wrześniu 1939 r.⁵⁶ Dowody przeprowadzone przed sądem prowadziły jednak do innych wniosków. Oskarżony Duda twierdził, że rozstrzelany żołnierz został mu przekazany jako dezertor, toteż polecił Skalskiemu prowadzić go pod eskortą i strzelać przy próbie ucieczki. Obaj oskarżeni zgodnie twierdzili, że żołnierz został zastrzelony podczas ucieczki, po wezwaniu do zatrzymania się i oddaniu strzału ostrzegawczego. Po stwierdzeniu zgonu miał zostać pochowany. Zastrzelony miał być żołnierzem polskim narodowości ukraińskiej. Jak wyraźnie podał sąd w uzasadnieniu wyroku, nie było możliwe obalenie wyjaśnień oskarżonych. Postępowanie dowodowe – wbrew twierdzeniom aktu oskarżenia – wykazało dopuszczenie się przez oskarżonego Skalskiego rozstrzelania tylko jednego żołnierza. Na temat okoliczności tego czynu świadkowie – wówczas żołnierze kompanii por. Dudy – składali różne zeznania. Opis brutalnego zachowania się dowódcy wobec dezertera przedstawił jednak tylko jeden świadek – Roman Kaminsky, który był przed wojną podoficerem zawodowym Wojska Polskiego i który w sposób jawny obarczał por. Dudę odpowiedzialnością za brak awansu. Sąd nie dał pełnej wiary tym zeznaniom – nie uznał za możliwe, aby fakt rzekomego brutalnego zachowania się por. Dudy wobec rannego dezertera nie stał się znany w kompanii. W konsekwencji – wydania przez por. Dudę rozkazu rozstrzelania złapanego dezertera podczas próby ucieczki i wykonania tego rozkazu przez Skalskiego sąd specjalny nie uznał za bezprawne, lecz odpowiadające wojskowym przepisom. Obu oskarżonych uniewinniono z braku dowodów⁵⁷.

Ostatnie ze zidentyfikowanych „przestępstw wrześniowych” w kategorii przestępstw przeciwko życiu według oskarżenia miało polegać na dopuszczeniu się na początku września 1939 r. w Wyrach mordu z użyciem broni palnej na żołnierzu Wehrmachtu. Ppor. Józef Góra, dowodzący plutonem w 73. pułku piechoty podczas walk o Wyr, miał strzelić z pistoletu do leżącego w przydrożnym rowie rannego niemieckiego żołnierza, który jakoby zmarł na skutek rany postrzałowej. Postępowanie dowodowe – podczas którego zeznawali folksdojczycy, będący we wrześniu 1939 r. żołnierzami 4. kompanii – wykazało, że polski pododdział podczas posuwania się w kierunku Wyr natrafił na leżącego w rowie, rannego w brzuch niemieckiego żołnierza. Prosił on polskich żołnierzy o wodę –

⁵⁶ APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1151, k. 180–184, *Anklageschrift vom 3. Februar 1942...*

⁵⁷ APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 1151, k. 308–313, *Urteil in der Strafsache gegen Franziszek Duda und Witold Skalski vom 15. Juli 1942...*

i otrzymał ją. Powiedział wówczas, że w brzuch postrzelił go „mały polski oficer” z „gwiazdą na naramienniku”. Wkrótce po tym żołnierz niemiecki zmarł. Oskarżony wypierał się zarzuconego czynu. Wyjaśnił, że feralnego dnia nie widział żadnego rannego niemieckiego żołnierza ani nie strzelał. Przed wybuchem wojny otrzymał nowy pistolet bez amunicji, a karabin – dopiero tydzień po wybuchu wojny. Dodał, że na swoim naramienniku miał co prawda jedną gwiazdkę, jednak nie można było jej widzieć, ponieważ była zasłonięta pasami maski gazowej i lornetki. Postępowanie dowodowe nie przyniosło jednoznacznego dowodu, że to oskarżony strzelił do niemieckiego żołnierza. Jeden świadek co prawda zeznał, że widział, jak ppor. Góra strzelał do przydrożnego rowu, inny miał usłyszeć strzał i krótko po nim zobaczyć oskarżonego na ulicy. Sąd jednak uwzględnił, że polscy żołnierze byli bardzo wzburzeni, ponieważ po raz pierwszy zetknęli się z nieprzyjacielem, strzelano z obu stron, intensywny ogień w stronę polskich oddziałów prowadziła również niemiecka artyleria. W takich warunkach świadkowie łatwo mogli się pomylić. Tym bardziej że świadek słyszący strzał miał widzieć oskarżonego w odległości 50 metrów od miejsca czynu. Świadek zmienił przed sądem swoje zeznanie i oświadczył, że nie widział oskarżonego odbierającego niemieckiemu rannemu broń lub strzelającego do niego. Na usprawiedliwienie przyznał, że pierwotne zeznanie opierało się na wierze w słowa usłyszane z ust konającego. Sąd doszedł więc do wniosku, że cały materiał dowodowy sprowadzał się do zasłyszanego świadectwa pokrzywdzonego niemieckiego żołnierza, który przed śmiercią zdążył powiedzieć, że strzelił do niego oficer z gwiazdką. Pozostali świadkowie powtarzali jedynie zasłyszane słowa, które przecież padły podczas wymiany ognia. W efekcie sąd uznał materiał za niewystarczający do skazania, tym bardziej że oskarżonemu nie udowodniono, że strzelał, a opisy jego prowadzenia się przed wojną nie dowodziły zainteresowania polityką ani nienawiści wobec Niemców. Oskarżonego uniewinniono z braku dowodów⁵⁸.

⁵⁸ APK, „Sondergericht Kattowitz”, sygn. 302, k. 104–110, *Urteil in der Strafsache gegen Josef Gora vom 5. März 1942...* Z akt sprawy wynika, że po uniewinnieniu Józef Góra znalazł się ponownie w KL Auschwitz. Z treści wyroku, jak też aktowej korespondencji wynika, że Góra znalazł się w obozie koncentracyjnym, ponieważ przybrał sobie fałszywe nazwisko, chcąc uniknąć funkcjonującego w Generalnym Gubernatorstwie nakazu zameldowania się byłych polskich oficerów, APK, „Sondergericht Kattowitz”, k. 122–123, *Schrieben der Geheimen Staatspolizei in Kattowitz an den Oberstaatsanwalt in Kattowitz vom 16. Juni 1942* [Pismo tajnej policji państwowej w Katowicach do nadprokuratora w Katowicach z 16 czerwca 1942 r.]. Z księgi zgonów z Auschwitz wynika, że Józef Góra zmarł w obozie 7 września 1942 r., a więc kilka miesięcy po uniewinnieniu przez sąd specjalny, zob. *Sterbebücher von Auschwitz. Fragmente/ Death Books from Auschwitz. Remnants/ Księgi zgonów z Auschwitz. Fragmente*, red. J. Dębski, t. 3, München–New Providence–London–Paris 1995, s. 372.

6

Omówione postępowania karne przed Sądem Specjalnym w Katowicach w sprawach o przestępstwa przeciwko życiu umożliwiają stwierdzenie, że procesy te były prowadzone poprawnie. W żadnej z powyższych spraw nie stwierdzono sięgania przez sąd po domniemanie o porozumieniu Polaków w celu „wyniszczenia niemczyzny”. Wykluczyć należy również występowanie konstrukcji współsprawstwa rozszerzonego, charakterystycznej dla wyroków Sądu Specjalnego w Bydgoszczy. Na podstawie przedstawionego materiału źródłowego można określić zarówno surowość wymiaru kary, jak i jakość postępowania dowodowego przed Sondergericht Kattowitz jako diametralnie odmienne od praktyki sądu bydgoskiego. W drugiej części opracowania postaramy się udzielić odpowiedzi na pytanie, czy powyższy wniosek znajdzie potwierdzenie w analizie postępowania, w których Sondergericht Kattowitz osądził przestępstwa skierowane przeciwko zdrowiu i wolności.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Bundesarchiv Berlin:

„Reichsjustizministerium” (zespół nr R 3001), sygn. 9803/7/2, 111870, 123276, 160763, 162636

Archiwum Państwowe w Katowicach:

„Sondergericht Kattowitz” (zespół nr 134), sygn. 130, 302, 345, 482, 495, 537, 620, 1000, 1060, 1151, 1155, 1193, 1417, 1419, 1422, 1429, 1435, 1603, 2010, 2304.

Literatura

Bębnik G., *Sokoły kapitana Ebbinghausa. Sonderformation Ebbinghaus w działaniach wojennych na Górnym Śląsku w 1939 r.*, Katowice–Kraków 2014.

Bębnik G., *Walki o kopalnię „Michał” w 1939 r. – próba nowego spojrzenia*, „Siemianowicki Rocznik Muzealny” 2007, nr 6, s. 136–143.

Becker M., *Mitstreiter in Volkstumskampf. Deutsche Justiz in den eingegliederten Ostgebieten 1939–1945*, München 2014.

Chinciński T., Machcewicz P., *Wokół wydarzeń bydgoskich z 3–4 września 1939 roku*, [w:] *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008, s. 8–39.

Graczyk K., *Ewakuacja Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz) w świetle raportów urzędnika bielskiej prokuratury z 1945 roku*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2017, nr 14, s. 149–155.

Hütt G., *Urteile des Sondergerichts Kalisch und der Richter Ferdinand Trümper aus Duderstadt*, Norderstedt 2015.

Jastrzębski W., *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010.

- Kaczmarek R., *Górny Śląsk podczas II wojny światowej*, Katowice 2004.
- Kulesza W., *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*, Łódź 2013.
- Majer D., „*Fremdvölkische*“ im Dritten Reich. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Rechtssetzung und Rechtspraxis in Verwaltung und Justiz unter besonderer Berücksichtigung der eingegliederten Ostgebiete und des Generalgouvernements, Boppard am Rhein 1981.
- Moczulski L., *Wojna polska 1939*, Warszawa 2009.
- Musiąg B., *Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6), s. 13–35.
- Pająk I., *Mieszkańcy Śląska, Podbeskidzia, Zagłębia Dąbrowskiego w KL Auschwitz. Księga pamięci*, t. 1, Katowice 1998.
- Pro memoria (1941–1944). Raporty Departamentu Informacji Delegatury Rządu RP na Kraj o zbrodniach na narodzie polskim*, oprac. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 2005.
- Przemsza-Zieliński J., *Księga wrześniowej chwały pułków śląskich*, t. I, Katowice 1989.
- Przemsza-Zieliński J., *Śląski front '39. Obrona Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego we wrześniu 1939 roku*, Sosnowiec 1999.
- Rabant T., *Dokumenty Sądu Specjalnego w Bydgoszczy (Sondergericht Bromberg) z lat 1939–1941*, [w:] *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008, s. 422–460.
- Rzepus S., *Opis walk Związku Powstańców Śląskich w roku 1939 z „freikorpssem” w Michałkowicach*, „Zaranie Śląskie” 1962, z. 3, s. 654–658.
- Serwański E., *Wielkopolska w cieniu swastyki*, Warszawa 1970.
- Steblik W., *Armia „Kraków” 1939*, Warszawa 1975.
- Sterbebücher von Auschwitz. Fragmente/ Death Books from Auschwitz. Remnants/ Księgi zgonów z Auschwitz. Fragmenty*, red. J. Dębski, t. 3, München–New Providence–London–Paris 1995.
- Warzecha B., *Niemieckie formacje nieregularne w kampanii na polskim Górnym Śląsku. Problem V kolumny*, [w:] *Wrzesień 1939 na Górnym Śląsku*, red. G. Bębnik, Katowice–Kraków 2008, s. 75–95.
- Waszczyński J., *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi (1939–1945)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1972, t. XXIV, s. 14–104.
- Weckbecker G., *Zwischen Freispruch und Todesstrafe. Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt/Main und Bromberg*, Baden-Baden 1998.
- Zarzycki E., *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939–1945*, Warszawa–Poznań 1987.

KONRAD GRACZYK

DOKTORANT, UNIWERSYTET ŚLĄSKI W KATOWICACH

ORCID: 0000-0002-0991-2036

*„Przestępstwa wrześniowe” w orzecznictwie
Sądu Specjalnego w Katowicach (Sondergericht Kattowitz).
Część I: przestępstwa przeciwko życiu*

Dwuczęściowe opracowanie dotyczy tzw. przestępstw wrześniowych, tj. wystąpień Polaków na tle narodowościowym przeciwko Niemcom po wybuchu II wojny światowej, w orzecznictwie Sądu Specjalnego w Katowicach (Sondergericht Kattowitz). W pierwszej części zaprezentowano ogólną statystykę przestępstw wrześniowych osądzonych przez Sondergericht Kattowitz z podziałem na trzy kategorie: przestępstw skierowanych przeciwko życiu, przeciwko zdrowiu oraz przeciwko wolności – i przeprowadzono analizę postępowań w sprawach o przestępstwa przeciwko życiu. Szczególną uwagę zwracano na jakość postępowania dowodowego prowadzonego przez sąd, stosowane domniemania prawne i faktyczne, rozważania nad wiarygodnością poszczególnych dowodów oraz kwalifikację prawną czynów. W zarysie przedstawiono również orzecznictwo innych sądów specjalnych działających na ziemiach polskich w tych sprawach, przede wszystkim Sądu Specjalnego w Bydgoszczy (Sondergericht Bromberg), oraz omówiono działania wojenne na Górnym Śląsku na początku września 1939 r. – ze szczególnym uwzględnieniem tych miejsc, w których doszło do przestępstw wrześniowych, które następnie trafiły do katowickiego sądu specjalnego.

Słowa kluczowe: „przestępstwa wrześniowe”, sąd specjalny, Sondergericht Kattowitz, okupacja, postępowanie dowodowe, II wojna światowa

KONRAD GRACZYK

DOCTORAL STUDENT, UNIVERSITY OF SILESIA IN KATOWICE

ORCID: 0000-0002-0991-2036

*„September crimes” in the case law of the Special Court
in Katowice (Sondergericht Kattowitz). Part I: Crimes against life*

The two-part study concerns the so-called “September crimes” (i.e. the actions of Poles on grounds of nationality against Germans after the outbreak of World War II) in the jurisprudence of the Special Court in Katowice (Sondergericht Kattowitz). The general statistics of “September crimes” judged by Sondergericht were divided into three categories: crimes against life, crime against health and crimes against freedom. In the first part of the study an analysis of proceedings in cases concerning “September crimes” against life was conducted. Particular attention was paid to the quality of the evidentiary proceedings conducted by the court, the legal and factual presumptions used, the consideration of the credibility of particular evidence and the legal classification of crimes. The first part of the study also discusses the jurisprudence of other special courts operating in Poland in these

matters, first of all the Special Court in Bydgoszcz (Sondergericht Bromberg). In outline, war activities in Upper Silesia at the beginning of September 1939 were also presented, with particular reference to places where “September crimes” took place, which then came under the judgment of the Sondergericht Kattowitz.

Key words: „September crimes“, special court, Sondergericht, occupation, evidence proceedings, World War II